

L'ars combinatoria, un joc de la ment (de Ramon Llull a Ioan P. Culianu)

Rosa Planas Ferrer
Universitat de les Illes Balears

We all been playing those mind games forever
(John Lennon, *Mind Games*, Apple 1973)

Ioan P. Culianu (1950-1991) una aventura avortada

A la *Guia dels Papers de Ioan p. Culianu* de la Biblioteca de la Universitat de Chicago una breu fitxa condensa un currículum mínim: Historiador de les religions, assagista i escriptor de ficció, que va formar part del professorat de la *Divinity School* de la Universitat de Chicago. Mentoritzat per Mircea Eliade (1907-1986), es va especialitzar en història de la màgia i en el misticisme renaixentista. Se l'ha considerat l'hereu intel·lectual d'Eliade, el qual en vida el considerà el seu successor al temps que el feia dipositari de tota la seva obra escrita pendent de publicar. Culianu, tot i la brevetat de la seva existència, brillà amb rara intensitat en el món acadèmic i aviat es va relacionar amb filòsofs i pensadors de la talla d'Ugo Bianchi (1922-1995), Umberto Eco (1932-2016) o Moshe Idel (n. 1947).

Els temes de Culianu abastaven una gran varietat d'interessos que anaven, a banda dels propis de l'estudi de les religions, de la màgia ancestral fins a la màgia contemporània, sense desatendre figures cabdals d'aquesta disciplina, especialment les que sorgiren durant el Renaixement. S'especialitzà en l'obra de Marsilio Ficino i estudià altres figures rellevants d'aquest període com Giovanni Pico della Mirandola o Giordano Bruno. En l'anàlisi del neoplatonisme dedicà particular atenció a l'estudi de la gnosis, tractant autors com Plotí i Porfiri. Però el que ens interessa aquí és que en el darrer període de la seva vida es concentrà en la figura del mallorquí Ramon Llull, de qui valorà l'art combinatoria com una clau universal de coneixement, relacionant-lo amb el llenguatge informàtic, els fractals i altres innovacions de la física moderna, a més de parlar esment en la seva relació amb la càbala jueva.

L'èxit i la tragèdia han mitificat el professor Culianu convertint-lo en model d'intel·lectual independent, que deixà obertes moltes línies d'investigació que en vida seva impressionaren per la seva gosadia i originalitat. Situat en un *boundlessness*, les seves propostes relacionaven disciplines diverses: història, filosofia, filologia, sociologia, semiòtica, desplaçant-se per totes aquestes disciplines amb flexibilitat i lucidesa, gràcies sobretot a un bagatge cultural enciclopèdic, a un coneixement de les llengües antigues i modernes, i a una visió integradora i humanista del coneixement. Per les seves característiques biogràfiques i per les perquisicions que desenvolupà, cal veure la imatge de Culianu com la d'un modern Faust que malauradament caigué víctima d'un Mefistòfil desprietat i anònim, responsable del seu assassinat. L'acurada biografia de Ted Anton il·lustra els aspectes d'aquesta percepció.

El crim, ocorregut el 21 de maig de 1991 al lavabo de la Facultat de Teologia de Chicago, presentava la semblança d'una execució ritual, on es volia degradar la víctima. Un sol tir disparat amb una pistola petita per un sicari que no ha estat identificat, acabà amb la vida d'un dels intel·lectuals més originals de l'Europa contemporània. Des de la seva Romania natal, d'on havia fugit en l'època del comunisme més dur, havia arribat a Itàlia on es proveí dels elements necessaris per a la seva formació i des d'on es projectà, no sense grans dificultats, fins als departaments de diverses universitats europees. Residí com a conferenciant o professor convidat a Roma, Siena i Holanda, però on trobà la seva residència definitiva i l'estabilitat per al seu treball i la seva vida personal fou a

la Universitat de Chicago, considerada la millor del món en l'especialitat de l'estudi de les religions i on l'havia precedit Mircea Eliade, a qui sempre i en tota circumstància defensà de les acusacions que el titllaven de feixista i d'antisemita.

Ioan P. Culianu i Moshe Idel: una aproximació a través de la mística

Existí una bona amistat entre aquests dos il·lustres romanesos. No debades conreaven un territori comú: les experiències místiques de l'èxtasi i la comprensió de la religió com una aventura espiritual, que no ha de ser estanca en unes categories ni en uns esquemes predeterminats. Ambdós pensadors intuïen que la recerca de l'espiritualitat humana anava més enllà d'una recepció tancada, a la qual ja només quedaven per afegir-hi contribucions esporàdiques i arqueològiques. De fet, Idel era i és el continuador d'un camp que no es va racionalitzar fins al segle xx de la mà de Gershom Scholem (1897-1982) qui posà les bases de l'estudi sistematitzat de la mística jueva. La càbala, nom massa genèric per abastar la dimensió d'aquesta antiga tradició espiritual, inclou una ingent producció filosòfica, literària, mística i especulativa, que es va anar desenvolupant al llarg dels segles en països i cultures allunyades entre si, però responent a la recepció d'una tradició secular que ha conviscut entre el rebuig i l'apropiació de les altres religions del Llibre: el cristianisme i l'islam. Messianisme, llenguatge de la *merkabà*, arbre sefiròtic, mística de l'*En Sof*, combinatòria alfabètica i numèrica no cobreixen més que una part d'aquesta complexa xarxa de coneixement que s'han transmès de manera irregular, a vegades de forma oral, d'altres en plagues escrites per alumnes que escoltaven les lliçons dels grans mestres i escrivien els seus propis comentaris sobre allò que escoltaven.

Culianu, tant per la formació com pels interessos derivats de la disciplina acadèmica, havia estudiat la mística i els fenòmens associats. Un dels seus llibres: *Expériences de l'extase* (París, 1984) està dedicat a revisar i ampliar temes de cosmologia, astrologia, vol màgic, des de l'antiguitat grega fins a la mística jueva. A aquesta darrera qüestió li dedicà el capítol IX: "De la mística del trono a las leyendas del Mira'j" (Culianu 1994, 153-172), un text que s'endinsa en la mística de la *merkabà* o del carro d'Ezequiel, amb una aproximació a la simbologia i a temes adjacents de l'escatologia jueva, principalment de la derivada del cicle d'Enoc. El text conclou en l'afirmació de l'origen jueu de la llegenda de l'ascensió (mira'j) de Mahoma.

L'altre text on Culianu s'aproxima a la mateixa temàtica es troba en el llibre *Out of this World. Otherworldly Journeys. From Gilgamesh to Albert Einstein* (Boston, 1990), on hi ha un capítol, el núm. XI: "Los siete palacios y la Carroza de Dios" (Culianu 1993, 161-191) dedicat a l'origen dels apocalipsis, emfasitzant en la mística jueva de l'ascens (*ma'ase merkabà*) i en la literatura de les *hekhlot* (= palaus), on el místic en successives estances hi penetra fins al seu ascens. D'altra banda, interessa al nostre propòsit la síntesi sobre la càbala que presenta aquest capítol, on repassa la principal bibliografia existent i es posiciona críticament davant d'algunes idees acceptades pels acadèmics. Del mestratge de Gershom Scholem afirma que "tenía un conocimiento único de la bibliografía del misticismo judío, pero tendía a excluir las partes más técnicas en sus descripciones de las doctrinas místicas" (1993, 171).

Atès que, segons la seva opinió, precisament són les parts tècniques les que més interessaven a l'estudiós de la mística, la seva manca representa un problema per al coneixement complet de l'experiència que acompanya aquestes manifestacions. L'autor que, segons Culianu, esmenà aquesta mancança fou el professor, actualment emèrit, de la universitat de Tel Aviv, Ithamar Gruenwald, de qui afirmava que era el guia més segur a l'hora de capbussar-se en el món del misticisme jueu primitiu (1993, 171).

En aquest capítol, Culianu presentava una completa síntesi de la càbala en la seva projecció històrica, amb especial incidència en el tema principal del llibre: els viatges al

més enllà, o les ascensions místiques. Plantejava el problema dels orígens i el possible deute amb el gnosticisme. Si més no, destacava que la càbala de la *merkabà* era present, en algun dels seus arguments, en la màgia hel·lenística:

... técnicas de permutación de las letras del alfabeto, ciertas especulaciones aritmológicas y la importancia de los nombres divinos, de las contraseñas y de los distintivos para abrir las puertas de las muchas moradas del cielo... ya están presentes en la magia helenística, de la cual resulta legítimo afirmar que se apropiaron tanto los místicos judíos como los gnósticos. Por lo tanto, ni el gnosticismo ni el misticismo de la *merkabah*, y viceversa, pueden pretender prioridad alguna (1993, 178).

Aquestes tècniques no passaren inadvertides per a un historiador de la religió que cercava la continuïtat en el temps d'uns mètodes i, molt menys encara, li passà de llarg l'especulació filològiconumèrica que segles més tard es trobaria en l'origen de l'art combinatòria de Ramon Llull. En aquest viatge immersiu en la càbala, Moshe Idel sembla haver estat el seu guia ja que, a banda de l'amistat que compartien i de les opinions que posaven en comú, l'obra d'Idel era ben referenciada al llarg de l'obra de Culianu. Sens dubte, degué ser Idel qui l'introduí en la càbala dels autors catalanoprovençals, com Isaac el Cec o Abraham ben David de Posquières, ja que aquest autor era el responsable de la singularització de la càbala de Girona. A partir dels seus estudis la càbala gironina es mostra com un grup definit, rellevant tant per l'antiguitat (sobretot respecte de la càbala zohàrica castellana) com per l'originalitat en els plantejaments. Idel també degué assabentar-lo de la feliç coincidència en el moment històric, geogràfic i cultural, quan prosperaren les tècniques cabalístiques de permutació i combinació de les lletres de l'alfabet al mateix temps que Llull formulava la seva art, i de la importància de l'entramat numerològic, indispensable per a comprendre tant l'obra lul·liana com la cabalística, del qual Culianu remuntava l'origen a l'antiga Babilònia (1993, 187).

Idel (la seva tesi de doctorat va ser sobre aquest cabalista) compartí amb Culianu l'estudi de la figura d'Abraham Abulafia (1240-1291), referent cabalístic del segle XIII i místic de la *devekut* o unió. La presència d'aquest cabalista aragonès en els estudis que aborden la transversalitat entre càbala i Ramon Llull és constant (Hames 2007). Treballs recents qüestionen la interferència entre aquestes dues personalitats tocades per la rauxa mística, i descarten una influència directa d'Abulafia en la formulació de l'Art (Hames 2015, 41), tot i que no es deixa d'admetre la probabilitat que Llull conegués les idees i tècniques d'Abulafia, si no directament sí a través de cabalistes com Judà Salomó que residia a Barcelona, on Abulafia estudià. D'altra banda, Llull viatjà sovint a Itàlia, i s'estigué a Sicília, on se situava el camp d'acció del cabalista aragonès.

El que ningú ha posat en dubte és que, si existeix una font comuna que pot fer de pont entre Llull i la càbala, és el *Séfer Yetsirà* (traduït com Llibre de la Formació o de la Creació), l'obra interessà molt Abulafia, el qual l'any 1270 era a Barcelona on estudiava amb els mestres cabalistes (Forcano 2012). D'aquesta experiència, en sorgiren més endavant fins a tres comentaris sobre l'obra: *Gan n'aul* ('jardí secret'); *Otsar 'Eden ganuz* ('ocult tresor de l'Edèn') i el darrer, *Perush 'al séfer Yetsirà almoni* ('comentari anònim al *Séfer Yetsirà*') anomenat precisament 'almoni' (= anònim), perquè durant segles fou d'autor desconegut, encara que a vegades fos atribuït a ibn Ezra.¹ D'altra banda i atesa la proximitat amb la mística musulmana que presenta l'obra d'Abulafia, Culianu recorda que va ser precisament Idel qui sostingué que: "La càbala de Abulafia

¹ D'aquest interessant text, el doctor Neil Manel Frau Cortès n'està preparant la traducció.

es una síntesis teòrica del aristotelisme de Maimònides con el misticisme sufi” (Culianu 1993, 187).

Per tots aquests interessos comuns, a més de compartir una pàtria i una generació – Idel només era tres anys major que Culianu – l’aproximació entre aquests dos erudits era inevitable. La carrera de Culianu no va estar exempta de dificultats: un exiliat romanès sense doblers, que hagué de patir les condicions més dures de l’exili, es va veure sotmès a diferents canvis i trasbalsos, segons l’escola de pensament i la universitat que l’aixoplugava, finalment es va establir. Quan Idel parla del “primer Culianu” i del “darrer Culianu” (Idel 2021), estableix una línia divisòria entre un pensament fins a cert punt captiu de l’academicisme europeu i de la poderosa empremta del seu mentor, i el del darrer període quan un Culianu alliberat d’aquesta tutela i lliure tan personalment com acadèmicament, desenvolupa les línies més originals del seu pensament als Estats Units. Idel proposa que més aviat s’hauria de parlar del “Culianu americà” per tal de definir millor la darrera etapa de la seva vida.

Idel i la influència de la càbala en Ramon Llull

En un article presentat a València l’any 1993, dos anys després de la mort de Culianu, Idel afirmava que no havia trobat un argument definitiu per assegurar la influència jueva en el conjunt de l’obra de Llull. Tot i així, delimitava el contingut del seu article centrant-lo tan sols en el tema de les *dignitates* i la seva relació amb la càbala gironina (Idel 1997, 69-78). Una vegada més, Idel esmenta la repercussió del *Séfer Yetsirà* en la teoria combinatòria lul·liana, tot i que unes línies més avall es desdiiu d’aquesta possible influència. D’altra banda, passa revista als autors més influents que han parlat del tema: Scholem, Yates, Platzeck, iniciant la cadena de comentaristes en el fundador de l’anomenada càbala cristiana, Giovanni Pico della Mirandola (m.1494).

Idel emfasitza dos eixos fonamentals en la recerca de les relacions entre judaisme místic i sistema lul·lià:

- a) La teoria combinatòria (l’*ars* en relació a la *hokhmat tseruf ha-‘otiyot*)
- b) Les dignitats divines (en paral·lelisme amb les *sefirot*)

Aquests són els dos temes més tractats en la controvèrsia, encara que, al nostre parer, n’hi ha d’altres no menys importants. Idel considera que l’escola de Girona es caracteritza pel valor atorgat a l’*En Sof* o *Deus absconditus*, ontològicament anterior a les *sefirot*, del qual en serien la revelació. La idea es troba en un text cabalístic molt antic *‘Illat ha-‘Illot, Hokmah, Binah, Hesed, Pahad, Tiferet, Netzah, Hod, Berit, Malkhut* on només s’enumeren 9 *sefirot* (Idel 1997, 72) i on encara no apareix *kèter* la qual amb posterioritat es constituïria com a la desena *sefirà* i la principal de la tríada superior, amb la qual cosa la teoria de la no coincidència numèrica entre *sefirot* (10) i dignitats (9) quedaria rebatuda.

Pel que fa a la combinatòria, Idel tractà el tema en un article de 1988 on referencia un precedent possible a l’art lul·liana present en un comentari litúrgic del segle XIII, on apareix una figura amb tres cercles concèntrics, on es representen a cada cercle les lletres hebrees, i que estava concebuda per a fer-la girar, generant combinacions entre les lletres. La segona figura consisteix en una taula on s’atribueix un valor conceptual a cada una de les lletres (Idel 2016, 167). Aquesta troballa exemplifica, en opinió seva, la transversalitat de l’exposició gràfica tant pel que fa a Llull com pel que fa als grups cabalístics catalans, en els quals identifica una tècnica probablement anterior a l’escriptura dels documents citats.

Idel recorda la contribució de Millás Vallicrosa (Millás, 241-253), el primer en considerar el possible paral·lelisme entre les *sefirot* i les *dignitates*. El procés de

reducció en el nombre de les dignitats de Llull que van de les setze en la primera versió de l'Art fins a les nou en les darreres formulacions, ha fet que es cerqués l'origen en filòsofs cristians. Platzeck en sant Agustí i Yates en John Duns Scot. Davant del pes de les opinions de Yates, Scholem acceptà les propostes dels orígens escotians de les dignitats, tot arraconant la idea d'una relació entre l'arbre sefiròtic i la construcció lul·liana. Idel, sense comprometre's en una afirmació concloent, es manté en la prudència, tot i que admet la manca de materials definitius que puguin sustentar una argumentació sòlida. El que sí referma és l'intercanvi cultural i teològic entre comunitats veïnes, la jueva i la cristiana i la coincidència geogràfica entre el lloc de naixement de la càbala i els territoris freqüentats per Llull. El coneixement mutu vendria avalat per l'ambient de discussió entre musulmans, jueus i cristians i les controvèrsies que afavorien l'avenç en els estudis religiosos. Els savis cercaven arguments, demostracions, fonaments filosòfic i certeses ineludibles molt més enllà de la lectura lineal dels textos.

Entre d'altres arguments, Idel apel·la a la interpretació de les *sefirot* de Nahmànides, el mestre cabalístic més respectat de l'escola de Girona, el qual en el seu important comentari al *Séfer Yetsirà* desplaça el valor de la primera *sefirà* de la resta de les altres, situant-la en un rang superior a les altres, cosa que determinaria un canvi en el nombre de les *sefirot*, passant de considerar-ne deu a considerar-ne solament nou, cosa que canviaria la perspectiva sobre la no coincidència esmentada.

Si ens hem detingut en aquests treballs cabalístics d'Idel és per dos motius: 1) Perquè Idel parla directament de la relació de Llull amb la càbala jueva; 2) Perquè va tractar amb Culianu temes concernents a Llull i a l'art combinatòria.

En un darrer article publicat la primavera de 2021, Moshe Idel reprenia el tema lul·lià, però adoptant la perspectiva de Ioan P. Culianu en el darrer període de la seva vida. En aquest canvi, Culianu havia incorporat descobriments de la física (els fractals), la mecànica quàntica, i altres estudis transversals que aparentment res tenien a veure amb la Història de les Religions. Idel interpreta aquests interessos com un trencament respecte de les primeres línies d'investigació que, com és sabut, venien determinades pel mestratge de Mircea Eliade. Els estudis dels darrers temps de Culianu s'associen al descobriment d'un món complex al qual no hi tenim accés i que és difícilment abordable amb la metodologia tradicional. El canvi sembla que s'inicià a partir de 1986, data de la mort d'Eliade i que, segons explica Idel, encara que basant-se en opinions com la de Matei Calinescu, respon a una rebel·lió contra la condició de becar i deixeble.

Idel adopta una aproximació historicofilològica que relaciona amb el canvi de perspectiva de Culianu, que situa el camp d'acció en la història, un *locus* neutral on es desenvolupen combinacions de conceptes. El tema fou plantejat a l'assaig "System and History", (Culianu 1990, 6-17). En aquest treball, parlava de sistemes mentals tancats i dels canvis que hi tenen lloc. A causa d'aquests canvis la història és un terreny inestable, l'anàlisi del qual depèn molt de la ment de l'historiador que la interpreta. Tot i representar un sòlid bloc d'esdeveniments passats, la història pot intervenir i intervé en el present.

Aquestes idees s'estengueren més enllà de l'esfera acadèmica i Culianu se serví de la ficció per a explicar amb exemples literaris les especulacions i les intuïcions que el rondaven. Idel fa referència a un dels darrers relats que va escriure: "The late Repentance of Horemheb" (Culianu 1990, 15-16) on influït per Jorge L. Borges, de qui es declarava admirador, engegava en un escenari ficcional una successió d'esdeveniments que demostraven que la història no és un sòlid bloc de succeïts

cronològics lineals, sinó que el passat pot interferir en el present canviant la realitat. Aquest relat, escrit en col·laboració amb Hillary Wiesner, el va dedicar a Moshe Idel.

Aquest canvi de rumb i de metodologia va ser àmpliament debatut (quan no menyspreat) com un “game of mind”, un joc especulatiu que substituïa la demostració i l’argument científic, i on la imaginació era utilitzada com a instrument de treball. Aquest canvi d’orientació no és del tot un trencament respecte del pensament anterior, atès que en els primers treballs de l’època europea s’hi troba embrionàriament, però és a partir de la darrera època que Culianu desenvolupa amb creixent interès l’estudi de l’art combinatòria en les seves manifestacions històriques i culturals. Un dels projectes importants que tenia just abans del seu assassinat era un llibre que havia de dur per títol: “Memòries del futur: La màquina computadora de Ramon Llull com un sistema de memòria màgica”. El text, recuperat per Idel a partir d’una versió romana, ja que la versió anglesa, com indica en nota, no l’ha poguda localitzar, consta d’unes quatre pàgines mecanografiades, el contingut de les quals fou publicat en romanès sota la supervisió de Sorin Antohi i Horia-Roman Patapievici (Idel 2021, 15).

Idel a partir d’aquestes fulles i també del coneixement personal i les converses prèvies amb Ioan P. Culianu arriba a una sèrie de conclusions: 1) que en aquesta obra havien de confluir diferents avenços, però molt especialment una aproximació al pensament humà concebut en la seva totalitat com un *ars combinatoria*. Menciona, entre d’altres models previs els llibres de Frances A. Yates, *The art of memory* (1966) i el de Paolo Rossi, *Logic and the Art of Memory* (1989). D’altra banda, Idel destaca que el tema retorna Culianu als autors del Renaixement, especialment al pensament de Giordano Bruno, però la seva proposta de memòria no es basaria en “llocs”, “teatres” ni “estàtues” és a dir, en una memòria estàtica i compartimentada, sinó que es concentraria en un altra mena de dispositiu que consistiria en dos o més cercles concèntrics i mòbils, que anomena *machine*, i que descriu un aparell circular sobre el qual les lletres de l’alfabet han estat inscrites. Aquest instrument generaria a través del moviment totes les combinacions possibles. Sens dubte és la “màquina” de Ramon Llull, dissenyada per a facilitar el càlcul de totes les possibles combinacions de dues lletres, les quals són desxifrades d’acord als continguts d’unes taules que contenen els significats conceptuals de cada lletra. Per a Culianu es tracta de la funció cognitiva, per a nosaltres representa la possibilitat d’incorporar la invenció lul·liana al segle XXI.

En un article d’Idel (1988, 170-174), citat per Culianu, l’autor parava esment en un possible paral·lelisme cabalístic de l’art de Llull, trobat en un comentari a una pregària existent només en forma manuscrita. Idel assenyalava que cronològicament podia ser un precedent de l’art combinatòria lul·liana i remetia a un treball de Severio Campani (2015), on es feia ressò d’un passatge de l’*Apologia* de Pico della Mirandola, on el florentí formulava la connexió entre la *ha-tseruf hokhmat* i l’*ars Raymundi*. L’existència de la traducció llatina d’un manuscrit hebreu on es palesaven les semblances, realitzada per Flavius Mithridates,² el traductor de Pico, confirmaria, segons Idel, l’ull agut del filòsof florentí a l’hora de relacionar els procediments cabalístics amb la combinatòria lul·liana. Per a més coneixement sobre aquest manuscrit i la polèmica de les fonts, Idel remet al treball de Campani, on també s’adverteix del perill d’una possible “cabalització” de Llull en època renaixentista, especialment renovada pel descobriment de la traducció hebrea de l’*Ars brevis*, feta en aquest mateix període i entorn cultural, a més de la ja coneguda atribució del *De auditu kabbalístico* a Llull, quan en realitat era l’obra del metge Pietro Mainardi (1456-1529).

² Nom amb què és conegut Ramon Moncada, convers sicilià, que entrà al servei de Giovanni Pico della Mirandola com a mestre en càbala i traductor de manuscrits.

Ara bé, ni en les fonts hebrees, ni en les catalanes, ni en les llatines no hi ha cap rastre sobre la forma de pensar binària que intueix Culianu, sols l'aplicació dels significats que es troben en una taula i el resultat del moviment d'un cercle que produeix la combinació entre les lletres. A *Eros et magie à la Renaissance*, Culianu es declarava – com Pico – convençut de la connexió entre càbala i *ars lul·liana*, la qual no dubtava en qualificar de càbala cristiana: “La idea de las permutaciones circulares de las letras del alfabeto procede de los ejercicios de la cábala cristiana que se remontan a Raimundo Lulio” (Culianu 1999, 227).

2) No ha d'estranyar doncs que ja l'any 1991 Culianu situés l'art de Llull com a fonament d'un llibre on aportaria les seves pròpies conclusions. Però aquesta aproximació a Llull no es limitava al camp estrictament acadèmic, també li interessava des del punt de vista d'un escriptor de ficció, on se sentia més còmode sense la necessitat de fer demostracions científiques o argumentals. La literatura li permetia desenvolupar una visió més imaginativa de l'art de Llull, com ho demostrà en una sèrie de relats, dels quals el més significatiu és *The Language of Creation* en la redacció del qual intervingué la seva promesa Hillary S. Wiesner, i que aparegué publicat al diari *Exquisit Corpse* (Culianu 1991, 12-13). En aquest relat, s'esplaiava sobre la naturalesa miraculosa de la “màquina” i el seu destí. L'enginy descrit en el text conté un instrument combinatori fet de cercles, que generen un llenguatge de creació, però que al mateix temps atrau la desgràcia per als seus posseïdors. Culianu defensa en aquesta història la transmissió ininterrompuda del secret de les combinacions (aquí entraria la qualitat secreta de la càbala oral) tal i com es troba en algunes versions del ja esmentat *Séfer Yetsirà*, fins als temps moderns (Idel 2021, 9). D'aquesta manera, – diu Idel – Culianu introdueix com a ingredient significatiu la càbala en la història i el desenvolupament de l'art combinatori.

En el llibre acadèmic que havia de fer, Culianu mencionaria l'impacte dels textos hebreus sobre la construcció lul·liana. Relacionaria elements còsmics amb el “llenguatge de la creació” tot basant-se en alguns elements cosmològics ja descrits en el *Kuzari* de Judà ha-Leví (Planas 2009, 249-265; 2017, 131-133) obra que, segons Culianu, Llull havia tingut present en les seves formulacions i que, segons Idel, Culianu va aprendre després de llegir el seu llibre sobre el gòlem (Idel 2008). De fet, en una ressenya sobre aquesta obra (Culianu 1990, 11), ja tractava el tema de les fonts jueves de Llull i la seva relació amb el gòlem i les esferes planetàries. Cal dir que el tema del gòlem, en la novel·la d'Umberto Eco *El Pèndul de Foucault* (1988), havia estat supervisat pel mateix Culianu. En aquest llibre, d'aparença novel·lística però més aviat un tractat especulatiu sobre càbala, Eco relacionava la combinatori d'Abulafia amb els jocs de permutació que estructuraven els diversos arguments de l'obra (Eco 1989, 33-34).

El cert és que Culianu cercava una teoria universal unificada, que li donaria accés a una clau per a comprendre els processos que tenen lloc a diferents nivells de la ment i de la realitat, i que aquesta clau actuaria mitjançant l'ús de mecanismes de combinació o permutació. És la conclusió a què arriba Moshe Idel i que no podrà mai ser comprovada fins a les seves darreres conseqüències, atès que la mort interrompé l'escriptura del llibre on aquestes especulacions s'havien de concretar. Si n'hem destacat la importància és perquè descriu l'evolució intel·lectual del pensament de Culianu qui, a través d'un llarg pelegrinatge per les fonts més antigues de la mística, va arribar fins a l'art combinatori de Llull, per albirar la darrera frontera on neix i es produeix el pensament humà. La síntesi de Culianu havia de conjuminar les diferents manifestacions religioses ocorregudes en el temps i en l'espai donant-les a conèixer amb una nova i revolucionària perspectiva.

D'altra banda i una vegada més, el tema serveix Idel per a refermar la seva adhesió a la teoria que relaciona càbala i Llull:

Jo diria que en els textos cabalístics hi ha un terme especial per a l'*ars combinatoria*, anomenat *hokhmat tseruf ha- 'otiyot*, ciència de la combinació o permutació de les lletres, la terminologia del qual ni cronològicament ni lingüísticament depèn de Llull (Idel 2021, 11).

L'anterioritat cronològica a la qual es refereix Idel remet a l'obra d'Abraham Abulafia, però ni Llull ni Abulafia havien estat els primers en estudiar les permutacions i combinacions ni tampoc els qui començaren a desenvolupar les estructures que aquestes especulacions possibilitaven.

Segons Culianu, el desenvolupament de l'*ars combinatoria* pot ser interpretat com una crítica i també com una alternativa a la lògica aristotèlica. Idel recorda que Abulafia havia estudiat l'*Organon* d'Aristòtil, i que no l'havia satisfet, per això cercà "el camí del coneixement en la permutació de les lletres, que és millor que el d'Aristòtil, que en essència he explicat en els comentaris al *Séfer Yetsirà*" (Idel 2021, 11-12), declarant així que la via cabalística era superior a l'aristotèlica.

Idel veu en el rerefons d'aquesta idea una transversalitat més recent: A *La Dissemination* (1972), Derrida relaciona la lògica cabalística d'Abulafia amb la de Stéphane Mallarmé: "La science de la combinaison des lettres est la science de la logique intérieure supérieure, elle coopère à une explication orphique de la terre" (Idel 2021, 12). Poesia i ciència són materials d'aquesta lògica interior superior que emergeix en la mística i que tan sols podem percebre mitjançant les seves manifestacions racionals, que alhora són les més superficials.

Una altra de les propostes literàries de Culianu, que havia de dur per nom "Memòries del futur" i que constituïria la primera fase d'una extensa exposició sobre la combinatòria cognitiva, clou l'aproximació d'Idel al "darrer Culianu" o com ell l'anomena el "Culianu americà". Malauradament, d'aquests apassionants i complexos projectes només n'han quedat espurnes: prefacis, introduccions, en paraules d'Idel: "manifestacions fascinants, suficients per a crear l'aura d'una nova revelació" (Idel 2021, 13). El crim de la Facultat de Teologia de la Universitat de Chicago, perpetrat per un assassí desconegut, ens ha privat de les anàlisis i estudis d'una ment poderosa i original, amb prou empenta com per a afegir perspectives noves en la tan estudiada i debatuda art combinatòria de Ramon Llull. El que queda és, al meu parer, tres idees importants: 1) L'interès viu pel que fa a les inexhauribles possibilitats de l'art combinatòria com a generadora d'una reglamentació mental; 2) La síntesi lul·liana com a model d'una estructura universal que es constitueix com un traçat de la realitat, no perceptible pels sentits, però de tan poderosa empremta que hom no pot negar-la, i que sintonitzaria l'art amb els fractals; 3) la càbala com a element constitutiu d'aquests vîmets que conformen la gran cistella d'un univers més complex que el que coneixem a través dels sentits.

Culianu en el pensament de frontera

La liminalitat, concepte antropològic de "*betwixt and between*" (= ni una cosa ni l'altra), terme encunyat per Victor W. Turner,³ ha estat aplicat per la investigadora Adriana Dana Listes Pop a l'obra de Ioan P. Culianu. El terme reflecteix la indeterminació on s'instal·la la persona que passa per un procés de transformació que

³ Victor W. Turner (1920-1983) Antropòleg i sociòleg anglès, treballà en el camp de la sociologia de la religió a la Universitat de Chicago. Plantejà un nou acostament a la simbologia. En l'obra "El Procés ritual" (1969) desenvolupà el terme "liminalitat", que s'ha fet servir en altres disciplines.

conclou en un canvi. La literatura breu, escrita per Culianu en els darrers anys de la seva vida, és un exemple d'aquest pas. En aquest acostament a la literatura de ficció el guia és Jorge L. Borges, especialment el conjunt de relats de *Ficciones*. La presència de la seva promesa Hillary Wiesner en la construcció de les obres obeeix al fet que Culianu encara no es mostra segur en la llengua adoptada, l'anglès. A banda de les inseguretats lingüístiques, els textos traspuen temences profundes que es manifesten en heterotopies focauldianes, tensions interculturals, i el que l'autora anomena “el *shock* del reconeixement dels llenguatges”.

Així en el ja citat “llenguatge de la Creació” trobem els vagareigs de Mary Boole, Ramon Llull, Bochart, Descartes, Leibniz, John Crowley, Giordano Bruno, Casanova, juntament amb temes dispersos relacionats entre sí. Escenes rapidíssimes, tècniques cinematogràfiques, conformen la metàfora d'un puzzle on el narrador sent que no controla els esdeveniments, com si fos sotmès a uns sotracs que el canvien sobtadament d'un lloc a un altre: “He oblidat completament on era i què estava cercant en aquest lloc desconegut”.

El text d'aquest relat de Culianu comença amb un secret entre dos conspiradors contra un regim polític, seguida de la mort d'un filòsof en un accident de cotxe, amb el transfons d'una àmplia especulació sobre el poder del llenguatge, entès com l'habilitat per a intervenir i canviar les percepcions dels altres a través seu. Els protagonistes escollits a vegades són reals com “el meu amic M., el més famós erudit en l'inacabable món de la càbala” (en clara referència a Moshe Idel), al qual fa dir: “incomptables viatges creuen el globus llunyà i buit, tot seguint camins impracticables”, i que exerceix de mestre que ensenya al protagonista la gestió adequada del temps per a organitzar una agenda internacional molt atapeïda, i que simbolitza la metàfora del “misteri de la manipulació del temps”.

Els dos amics es troben en un restaurant que reflecteix el cosmopolitisme i una aparença de *melting pot* típic de la metròpoli americana. Es tracta d'un restaurant *kosher* ple de jueus del Canadà. Els dos amics discuteixen sobre un text: *Lo strano caso della Hanau 1609*,⁴ d'Umberto Eco, en un marc narratiu que connecta distints nivells espacials i temporals amb protagonistes històrics i actuals: Napoleó, Einstein, Idel, Eco, Horemheb, tots víctimes de la història en una trama ordida per la mateixa història.

Ens hem detingut en aquesta narració analitzada per Listes Pop per tal d'admetre que es tracta d'una forma metaliterària d'expressar la liminalitat que, amb totes les reserves, també manifestà el mateix Ramon Llull. El fet de caminar sobre una línia inestable que separa el món conegut, amb el seu llenguatge codificat i convencional, d'un món inaprehensible però que tanmateix emet senyals de realitat, es troba en el rerefons d'aquest relat que culmina amb el desig d'una unitat en el llenguatge, com si fos aquesta l'única via per a retrobar l'origen de la creació i per al retrobament/reconciliació amb el creador.

El tema, tot i que tractat fora dels habituals circuits acadèmics, expressava la preocupació de Culianu per aquesta àrea d'investigació que havia de ser metodològicament tractat en el llibre que restà sense escriure i al qual hem fet referència: “Memòries del futur: La màquina computadora de Ramon Llull com un sistema de memòria màgica”.

⁴ El text d'aquest article explica el procés de transformació i mixtificació de l'obra de Heinrich Khunrath, *Amphitheatrum Sapientiae Aeternae*. Fou publicat per Eco a *L'Esopo* núm.40, l'any 1988. He utilitzat la tercera versió, publicada a *La memoria vegetal* (2021, 107-143).

La baula perduda entre Ioan P. Culianu i Ramon Llull

En el pròleg d'*Eros i màgia* (1999, 15) Culianu manifestava que un llibre és una sembra de fantasmes que va adreçada a un segador desconegut, el lector. Valga aquesta imatge per a encetar la darrera part del nostre treball, on intentarem concretar la recerca d'un pensador independent que connecta amb un místic i filòsof distant en el temps i en la història. La línia que va d'un a l'altre està traçada amb punts intermitents, que tanmateix fan transitable la continuïtat d'un pensament – Culianu en diria “binari” – però que admet adjectius menys matemàtics: màgic, simbòlic, alternatiu, i que en ocasions ha estat concebut de transgressor pel fet d'haver estat exclòs de l'*establishment* acadèmic, entre d'altres raons, per no ser considerat prou rigorós.

La màgia com a *vinculum vinculorum* actua en el mateix nivell que la religió. Necessita la fe com a condició prèvia per a existir i desenvolupar-se (Culianu 1999, 135-136). Mags, metges i profetes participen d'un bagatge comú i d'una comunitat, perquè la seva funció precisa d'una relació binària a diferents nivells entre l'individu i la societat, que relacioni la creença en un món superior i en la possibilitat de fer-hi contacte.

Llull, segons Culianu, és l'operador d'un nou llenguatge que permet una aproximació a l'esser intransitable, Déu com a creador, que no ha deixat de banda la creació ni la criatura, i que es manifesta contínuament a través de signes que poden ser desxifrables. La teúrgia, tècnica que d'ençà del s. II dC designa una activitat de purificació de l'ànima, ha estat el camp de la màgia benèfica, on es poden encabir fenòmens molt diversos que van des de la mística fins al xamanisme. Solament hi fem menció per a incidir en alguns dels llenguatges que poden utilitzar o que utilitzen determinats autors quan parlen d'estats de purificació i de les correspondències entre el món visible i l'invisible. Si seguim el pensament de Culianu, la màgia no és un factor de desordre sinó el contrari, un intent d'ordenar i coordinar en una existència pacífica el món de l'inconscient amb el conscient. La màgia lliga dos aspectes de l'ésser humà, trencats per un rigorisme que esclatà de manera molt violenta amb la Reforma i la Contrareforma (que serien les dues cares d'una mateixa moneda), però fa necessària l'existència d'un llenguatge universal que es troba en l'origen de l'art combinatòria. Per això s'explicaria el seu gran èxit en la filosofia renaixentista (Culianu 1999, 174).

Entre els intents dels cabalistes i les propostes de Ramon Llull no hi ha cap trencament:

La idea de las permutaciones circulares de las letras del alfabeto procede de los ejercicios de cábala cristiana que se remontan a Raimundo Lulio. Bajo el nombre de *ars inveniendi* o *ars combinatoria*, éste había compuesto figuras consistentes en dos o más círculos superpuestos y móviles, a través de cuyo desplazamiento se podían obtener todas las sustituciones alfabéticas que se quisieran. Encontramos todavía estas figuras, a menudo muy complejas, en los comentarios de G. Bruno. La criptografía trithemiana, en el fondo, no hace más que explorar el aspecto “profano” de este método de combinación cabalística - una especie de gematría cristiana. (Culianu 1999, 227)

El que aporta novetat als estudis de Culianu és la capacitat de traslladar aquestes experiències històriques al món modern. El “mag” renaixentista s'ha transformat en cap de relacions públiques, director de publicitat o gestor d'enquestes sociològiques. El seu camp són la propaganda, la psicologia i la informàtica, on algunes de les antigues tècniques encara són utilitzades (Culianu 1999, 149). La tecnologia – afegeix – és la màgia de la democràcia, perquè ha democratitzat unes tècniques que abans només eren el privilegi d'un petit grup.

Conceptes com “màgia transitiva” permeten entendre l’alteració de la imaginació col·lectiva mitjançant missatges dirigits a controlar les emocions de les masses i que creen estats permanents d’opinió que poden ser modificats segons els interessos dels qui els provoquen (Culianu 1999, 155). Ramon Llull fou percebut per Culianu com algú capaç de descobrir i manipular els mecanismes ocults de la ment humana, que permeten relacionar aspectes molt diversos per tal d’obtenir un mapa de l’activitat mental.

Però Culianu no fa cap al·lusió, almenys en el material al qual hem tingut accés, a un dels aspectes més important de Llull: la fe cristiana com a centre de gravetat de l’art. La mística lul·liana no és estrictament racionalista, i sembla absent dels debats del “darrer Culianu”, sense que puguem saber si hauria estat contemplada en el llibre que projectava. Idel no dona cap pista sobre aquesta qüestió. La religió com a experiència emocional i relacional entre Déu i la persona no han estat interessos tractats en els llibres anteriors de Culianu, però alguns fets de la seva vida personal poden introduir-nos un dubte raonable. A l’apartament de Chicago, després del seu assassinat, en el registre policial fou anotat com element destacat la creu de Sant Damiano, d’Assís, la mateixa que havia parlat a sant Francesc, que penjava dels murs de la residència americana de Culianu (Anton 2000, 257). Aquesta circumstància pot indicar alguna cosa més que el record del temps en què va viure a Assís, i que hauria estat important per a la seva formació, tal i com dona compte la correspondència entre Ugo Bianchi i Culianu publicada per Daniela Dumbrava (2013) on Culianu, en una carta dirigida a Bianchi datada a Roma el 17 de juliol de 1974, declarava:

Seguirò il suo consiglio e andrò a riposarmi per una decina di giorni ad Assisi, dopo di che non so esattamente dove recarmi (potrò essere ospitato dai gentili Frati di S. Damiano fino alla fine di Iuglio, non più) (Dumbrava, 71).

Culianu va ser allotjat al santuari de Sant Damiano d’Assís i allargà la seva estada fins a final d’agost amb els *gentilissimi Frati francescani*, amb els quals tingué ocasió de parlar extensament sobre temes de religió i de franciscanisme: “*Sto invece leggendo su vari argomenti – tra i quali, il francescanesimo*” (Dumbrava, 73) i de l’obra d’Adalbert G. Hamman (1910-2000), un franciscà que ensenyà a les universitats de Quebec i Montreal i a l’Institut Patrístic de Roma, gran estudiós dels textos patrístics, que li causà una gran impressió, sobretot pels seus estudis sobre el cristianisme primitiu.

Dumbrava informa sobre la recepció negativa que tingué a Itàlia *Eros i Màgia*, i de l’actitud hostil d’alguns acadèmics vers la nova orientació que aquest llibre presentava. Segons l’autora, l’interès del “darrer Culianu” no es basaria ja en la metodologia ni en les disputes derivades dels enfocaments de la Història de les Religions, sinó més aviat en “una nova comprensió de les ciències cognitives en general”. Això explicaria els esforços de Culianu per ressuscitar la idea de l’art de la memòria i l’art combinatòria de Ramon Llull, especialment “els diagrames de Llull que mouen llenguatge, lògica, cosmologia, sons, colors, ètica, teologia, etc. una màquina que processa els camps de la memòria explicat com un llenguatge de signes o un concepte” (Dumbrava, 48). A banda del ja esmentat *Memories of the Future*, sembla que Culianu intentà desenvolupar la mateixa idea en altres projectes: *The birth of Infinity: The nominalist Revolution, 1250-1450*; *A History of Magic. The Oxford Encyclopedic History of Magic*, i *A History of Mind*, vol. 1: *Religion*. Per dur a terme aquestes obres comptava amb la col·laboració d’especialistes de diferents disciplines que s’havien sumat a la iniciativa. No podem calcular quins haurien estat els resultats finals, ja que tots aquests projectes quedaren avortats amb el seu assassinat.

La perspectiva havia canviat en aquests darrers treballs per “les interaccions de sistemes complexos que formen la història. La història és un procés d’infinita

complexitat, en el qual intervenen objectes invisibles que són la ment humana, esquema tridimensional, sota el qual s'assoleix la representació del món circumdant. Per a estudiar el sistema de les idees cal eliminar la barrera entre el visible i l'invisible, entre l'intern i l'extern, sols així es podrà arribar a entendre el mecanisme de la ment humana" (Dumbrava, 62). Aquestes són algunes de les conclusions presents a *The Tree of Gnosis* (1992).

Dumbrava també recorre a la literatura de ficció de Culianu, on la via de la realitat està observada des de la perspectiva de la mecànica quàntica, que genera variants en la construcció de models cosmològics, estudiats pels físics però no pels historiadors de les religions. Amb tot això, Culianu no intentava oposar-se als estudis tradicionals sinó que presentava una relació analògica dels fenòmens religiosos, tot cercant la unitat.

El canvi radical que sobtadament focalitzà en la recerca d'una *clavis universalis* o mètode que permet al científic desxifrar les estructures ideals que constitueixen l'essència de la realitat més enllà de les aparences fenomenològiques, es trobaria al final d'aquest recorregut. Tot i les crítiques que rebé, Dumbrava afirma que "Culianu no és menys seriós que Leibniz amb el seu *Alphabet des pensées humaines*, amb l'advertiment que l'aproximació de Culianu no és la d'un matemàtic o un lògic sinó la d'un historiador de les idees, unes idees que revolucionaren la història del pensament humà, moltes de les quals tenen una base purament cognitiva" (Dumbrava, 65).

El que es desprèn és la idea de descobrir la perfecta correspondència entre les formes originàries i els mètodes del coneixement humà, i una ordenada classificació que correspon a l'harmonia còsmica, idees que al cap i a la fi no s'allunyen dels objectius lul·lians. Això explicaria que, segons Culianu, l'historiador de les religions cal que s'interessi per fenòmens aparentment allunyats de la seva matèria, com seria el cas de la partícula subatòmica anomenada *The Higgs boson* (la partícula de Déu), perquè aquests descobriments poden aportar molt més del que en un principi podem imaginar.

Una de les crítiques que Moshe Idel fa al "darrer Culianu" és aquesta centralitat del sistema, ja en aquest plantejament el sistema adquireix qualitats omnipotents i omniscients. No fou però l'única crítica, també l'hi arribà del professor Birger A. Pearson (n. 1934), autoritat en gnosticisme i un dels traductors dels manuscrits de Nag Hammadi, el qual digué que la idea de reduir el dualisme occidental o la religió en general a un joc de la ment que consisteix en la commutació binària és un reduccionisme.

Segons Dumbrava, allò que separava Culianu de Bianchi i d'una gran part de la comunitat acadèmica era el que Bianchi anomenà *reductio ad unum*, és a dir, la mateixa crítica que trobà Llull en la recepció de l'Art: la negativa a entendre el funcionament de la ment com una unitat amb capacitat de combinar elements diversos i dispersos, que funciona com la maquinària d'un rellotge, sense deixar res al marge de la seva pròpia activitat.

L'ars com un joc de la ment

Umberto Eco declarava que en darrera instància la concepció de Culianu era metafísica: "una forma de cibernètica platònica, però no es el ocultismo clásico y no es una visión mágica del universo."⁵ Amb això deixava entreveure que el darrer reducte reconeixible de la teoria de Culianu es troba en el platonisme, font de tantes influències al llarg de la història de les idees. D'altra banda, no cal oblidar que Culianu estudiava la religió com si fos un organisme viu que cal escanejar i del qual li preocupava entendre els mecanismes lògics que romanen subjacents rere les manifestacions més perifèriques, com la profecia o els moviments socials. També

⁵ Umberto Eco: "Asesinato en Chicago" a: Anton 2000, 22.

s'interessava per la manera com aquestes manifestacions exercien formes de domini sobre els creients i les societats. En aquest sentit, el treball de Giovanni Casadio (2013) estudia el recorregut de Culianu servint-se d'una completa bibliografia, especialment la que es troba reunida en els dos volums d'homenatge coordinats per Sorin Antohi (2001). Casadio es basa sobretot en la darrera obra publicada de Culianu: *Tree of Gnosis: Gnostic Mythology from Early Christianity to Modern Nihilism* (1992) on es troba el pensament més elaborat de la darrera etapa.

El treball presenta aspectes singulars de l'evolució de Culianu el qual, tot i reconèixer els seus antecedents (entre d'altres, l'estructuralisme de Lévi-Strauss), intenta superar la incompatibilitat entre diacronia i sincronia, integrant la morfologia d'un sistema en un procés dinàmic d'extraordinàries proporcions (Casadio, 115-116). Recorda que els dos darrers llibres de Culianu: *Out of this World* i *The Tree of Gnosis*, entesos en el seu conjunt, es poden definir en termes psicoanalítics com un *Vatermord*, "assassinat del pare", atès el canvi de rumb que ja hem destacat abans. Si més no, aquest punt de vista ha estat criticat per Gavriluta Nicu, amb l'aquiescència de Moshe Idel, ja que aquesta autora afirma que l'estructura mental de Culianu s'havia format de manera molt precoç, preservant-la de reproduir un model o de qualsevol temptació de revolta "parricida". Casadio confirma la idea que la perspectiva del darrer Culianu s'inclina a una visió integral de les representacions mentals, on la preeminència (no l'autonomia) de la religió subsisteix solament en l'esfera cognitiva. La religió com a instrument privilegiat per al coneixement dels mecanismes de funcionament de la ment, hauria estat desenvolupat en el projecte fallit *History of Mind*, on diferia del plantejament d'Eliade, el qual focalitzava en el folklore l'instrument de coneixença del món (Casadio, 119).

Després d'haver dinamitat el concepte de sincretisme, evidenciant els límits de la "recerca dels orígens" i de l'anàlisi conduïda a través de "blocs d'oposicions" Culianu es proposa de "descobrir les simples regles de producció del sistema, que funcionen com a postulats capaços de produir un nombre potencialment infinit de possibilitats, de combinacions i de sistematitzacions de seqüències" (Casadio, 122).

L'estructuralisme és per definició antihistòric i el que, des d'un posicionament pròxim, proposa Culianu és una morfodinàmica que situï els esdeveniments a l'espai-temps en una teoria que situa a l'entorn de filòsofs com Goethe, Saussure i Propp (Casadio, 124). El terme "morfodinàmica" encunyat pel biòleg, matemàtic i filòleg escocès D'Arcy Wentworth Thompson (1860-1948) obrí una via a l'apropament cognitiu i evolutiu de les humanitats. Les regles que aplicava, no sense dificultats, a les transformacions de les espècies naturals i les seves teories matematicobiològiques s'han vist confirmades en descobriments més recents com la teoria dels fractals (Mandelbrot, 1982) i la cladística de Willi Hennig (1913-1976), i serien aplicables, segons Culianu, a l'explicació de la dinàmica històrica d'objectes ideals com la religió, la filosofia i la ciència, resolent de manera satisfactòria el problema de la conciliació entre sincronia i diacronia. En aquest sentit, un deixeble de Culianu, Michael Alloca, confirma que Culianu adoptava l'actitud d'un biòleg que estudia organismes vius (Casadio, 128).

Però el que veritablement representa – al meu parer – una novetat i constitueix un lligam entre la màgia renaixentista i la ciència moderna, a més de cobrir la indefinició de l'atzar en els processos descrits, és el paper del joc en l'entramat del sistema. El capítol x de l'*Arbre de la Gnosi* formula explícitament el mecanisme que presideix aquestes regles:

The morphodynamics of dualistic Systems can be compared with a board game of transformations. For indeed the System generated from the different

premisses mentioned above is nothing but a game of mind – no more and certainly no less.⁶

El joc de taula implica que el jugador té davant una sèrie de possibilitats que li permeten afrontar diferents situacions i n'escull una que pot ser correcta o incorrecta i, encara sense equivocar-se en l'elecció, el resultat pot esdevenir fatal. En definitiva, per a Culianu, la morfodinàmica se configura tot basant-se en la lògica “fortuïta” que presideix els jocs mentals. El trànsit de Culianu des dels “invariables” de Hans Jonas⁷ i Ugo Bianchi a la teoria postestructuralista de la morfodinàmica ha estat estudiada per alguns dels seus deixebles. Culianu era afeccionat als jocs de taula que practicava sovint amb els alumnes. Treballà el Tarot com a font de valors simbòlics i místics, però en el dia a dia practicava el pòquer del qual era un jugador desprietat, segons conten els qui el veren jugar (Anton, 145). La visió del joc com una matemàtica sotmesa a unes lleis mentals proven la disposició de Culianu a representar el món com una estructura de matrius. Els antecedents familiars ajudaren a aquesta configuració mental. El pare i l'avi patern varen ser matemàtics importants; la mare i l'avi matern eren químics. Ambdós avis foren rectors de la Universitat de Iasi. Casadio afirma que en els cromosomes portava una visió del món condicionada per la combinació numèrica i els processos químics (Casadio, 130). A les regles del “joc de la ment” hi ha uns caràcters organitzats de manera anàloga a la lògica binària que presideix el software d'un ordinador i que ordena la subjectivitat individual segons certes lleis, anàlogues a les que governen els fenòmens naturals, explicables amb la teoria dels fractals o la teoria del caos.⁸ Això no vol dir que Culianu no tingués els seus dubtes sobre la viabilitat del seu sistema, encara que, de manera lapidària, afirmava que qualsevol procés pot ser analitzat com una seqüència de decisions binàries (Casadio, 131). El qui millor ha exposat aquesta teoria és el seu deixeble H. R. Patapievici (2001).

La doctrina cognitiva desenvolupada a la introducció i a la conclusió de l'*Arbre de la Gnosi*, troba el seu corol·lari i una teorització més sistematitzada a la introducció de *The HarperCollins Concise Guide to World Religions*.⁹ El manuscrit data del 4 de març de 1991, i en ell s'atribueix a la religió un caràcter mental i sistèmic que segueix les pistes creades per unes regles computacionals de la ment. La història de les religions es redueix a una descripció de la interacció entre sistemes mentals que tendeixen a cobrir “totes les alternatives lògiques ofertes pels termes d'un problema determinat” (Casadio, 132). En definitiva, “totes les religions no són més que mapes de la ment humana” (Casadio, 133).

La crítica inevitable es basa en el reduccionisme metodològic. Segons Patapievici, per a Culianu la ment humana no és altra cosa que una màquina de Turing (introduïda el 1936 pel matemàtic Alan Turing, el qual formalitzà sobre una corda ‘stringa’ l'algoritme que governa la lògica binària sobre la qual es basa el funcionament dels ordinadors). En això, segons Casadio, Culianu comet un error metodològic de fons “estendendo al piano della religione inferenze che avevano una loro ragion d'essere solo sul piano del mito (o del dogma) e non al di fuori di esso” (Casadio, 138). També li falta una atenció als aspectes experiencials i emotius. Tot i que el món es regeix certament

⁶ Culianu, *The Tree of Gnosis*, p. 247, citat per Casadio 2013, 129.

⁷ Hans Jonas (1903-1993), filòsof i teòleg d'origen jueu, sobre el qual Culianu va escriure *Gnosticismo e pensiero moderno: Hans Jonas* (1985) Roma, L'Erma di Bretschneider.

⁸ La teoria del caos tracta del comportament de determinats sistemes dinàmics no lineals que, sota certes condicions, presenten un fenomen conegut com a caos. Els sistemes caòtics no presenten gens d'aleatorietat, malgrat que el seu comportament ho sembli.

⁹ Introduction: “Religion as System”, in M. Eliade, I.P. Coulianu, H.S. Wiesner (San Francisco: HarperCollins, 1991) pp. 1-7, citat per Casadio, 132.

pel nombre, com ja fou observat per Pitàgores que el posà a la base de totes les coses, el cert és que la humanitat resta subjecta al domini dels sentits i de les emocions. Però la idea que la ment funciona com una màquina digital basada en la variabilitat de Boole 0/1 (lògicament A/B) ens retorna en última instància a l'ars combinatoria de Ramon Llull, "pare putatiu" de la informàtica del qual Culianu es considera hereu i seguidor. En darrer terme, Llull hauria estat l'inspirador del títol del seu darrer llibre: *L'Arbre de la Gnosi*, que sembla una clara al·lusió a l'*Arbor Scientiae* (1295).

Entre les alternatives crítiques a aquesta lògica demolidora basada en Vertader o Fals, Zero o Un, existeix l'alternativa d'una lògica on les variables poden tenir un valor de veritat que es col·loca entre el 0 i 1, que amb el concepte de "veritat parcial" és coneguda com a *fuzzy logic*, lògica difusa, introduïda i desenvolupada als inicis dels anys seixanta del segle passat per Lofti Zadeh (n. 1921) matemàtic d'origen jueu persa i professor de Berkeley.

Fins aquí, hem intentat resseguir els camins intel·lectuals de Ioan P. Culianu, a través de la lectura de la seva obra i de part de la nombrosa bibliografia que es produí arran de la seva tràgica mort. Els camins inexplorats però esbossats queden com a signes en els quals intuïm les imbricacions lul·lianes de la seva inacabada recerca.

Conclusions

El fet que l'*ars combinatoria* encara avui segueixi viva, despertant no tan sols la curiositat sinó la intenció de fer-la funcionar, prova que la intuïció de Llull va més enllà d'una època i d'una religió. L'art, nascuda per a la teologia, penetra en els territoris de la matemàtica, la lògica, la història i la ciència. Els projectes del darrer Culianu no fan més que demostrar aquesta versatilitat ja coneguda.

L'originalitat i gosadia dels darrers plantejaments del professor romanès, a banda de les crítiques que suscità, també despertà l'entusiasme de reconeguts intel·lectuals que, com Umberto Eco, li prestaren l'atenció que mereixien. En el pròleg que escriví per a Ted Anton, afirmava que Culianu

Adoptó la concepción de que hay un universo de ideas que se desarrolla de una forma casi autónoma a través de un *ars combinatoria* abstracta y que estas combinaciones interfieren con la historia, con los acontecimientos materiales, de una manera a menudo impredecible, provocando efectos diversos (Anton, 21).

Però fins a on arriba l'especulació de Culianu sobre l'art lul·liana? El darrer llibre d'Anthony Bonner (2012) permet albirar en la complexitat de l'art i formar-nos una idea de la distància que manté respecte d'altres sistemes contemporanis. L'art, en la seva formulació primera, fou malentesa i rebutjada en els cercles acadèmics que menystingueren al seu creador titllant-lo sovint de foll. Tant la novetat del sistema, que desautoritzava les autoritats i que s'acompanyava de recursos gràfics de gran simplicitat, com per la utilització d'un llenguatge que combinava matemàtica i filologia per a tractar temes teològics i científics, provocà la perplexitat dels acadèmics que, en no veure-li profit, la descartaren com a mètode d'ensenyament. Pedagògicament fallit, Llull fou recuperat posteriorment pels qui optaren per una comprensió més general dels conceptes i de les relacions que es podien assolir en una combinació dinàmica, oberta, permanent i sempre variable.

La naturalesa de l'Art com a mètode per a descobrir la veritat, entesa aquesta com un absolut, és realment la condició que la fa temptadora per als futurs comentaristes, entre els quals situaríem el mateix Culianu.

Per a Llull trobar un *locus* comportava descobrir la relació d'allò que es buscava (que ell anomena "particular") amb components determinats de les figures i de

les seves “cambres” combinatòries (els “universals” de l’Art). La diferència del plantejament lul·lià respecte de la dialèctica clàssica consistia en el fet que Llull mirava d’oferir un sistema que anés més enllà de les conclusions probables i fos capaç, tal com enuncia el títol que ens ocupa, de “trobar la veritat” (Bonner, 288).

Aquest llenguatge de la ciència, que Culianu identifica literàriament amb el de la creació, pressuposa una capacitat inexhaurible de combinació no tan sols amb les idees que genera sinó també amb les altres ciències, sempre a la recerca d’un plànol superior i d’una connotació moral: la veritat. L’Art es convertiria així en un vehicle d’alta gamma capaç de competir en qualsevol circuit i que podria fins i tot transcendir les regles lògiques.

La metàfora i l’analogia tan importants en l’obra de Culianu són les claus de volta d’un llenguatge de signes, comprensible tan sols des d’un coneixement de la seva pròpia estructura, que revela una capacitat desconeguda per a relacionar fets històrics que aparentment res tenen a veure entre si.

Cal no oblidar però, com ja precisà Jordi Gayà (1979), que és transcendental i per tant gens aleatori el fet que Llull introdueixi com a centre de tot el seu discurs artístic les dignitats divines, eix que irradia i gravita sobre totes les altres condicions que structuren l’art. La qüestió no fou abordada en les aproximacions de Culianu, tot i que no disposem de cap argument que ens permeti afirmar que hauria negligit aquesta perspectiva. La presència de la figura A condiciona tot el procés de la *inventio* lul·liana i codifica l’art com una màquina de demostrar en darrer terme la veritat cristiana.

Per acabar, voldria expressar el meu agraïment per la valuosa contribució en la recerca de material (articles, documents, i revistes) a la doctora en Filologia Romànica Jana Balacciu Matei; al traductor i especialista en literatura romana Xavier Montoliu Pauli; i al doctor en Literatura hebrea medieval Neil-Manel Cortès Frau.

Obres citades

- Alloca, Michael “Ioan Petru Culianu: Requiem for a man.” En *Religion, Fiction and History I, Essays in Memory of Ioan Petru Culianu*. Bucarest: Nemira, 2001. 320-329.
- Antohei, Sorin ed. *Religion, Fiction, and History I: Essays in memory of Ioan Petrus Culianu, Introduction*. Bucarest: Nemira, 2001. 19-25.
- Anton, Ted. *El caso del profesor Culianu*. Madrid: Siruela, 2000.
- Bonner, Anthony. *L’art i la lògica de Ramon Lull. Manual d’ús*. Barcelona-Palma: Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears, 2012.
- Campani, Saverio. “Una fonte trascurata sul rapporto tra qabbalah e combinatoria lulliana in Pico della Mirandola: Il commento alle preghiere di Yehudah ibn Malka.” *Studia Lulliana* 55 (2015): 83-127.
- Casadio, Giovanni. “Ermeneutica del dualismo e lógica binaria: Ioan Petru Culianu da Mircea Eliade e Ugo Bianchi a Raimondo Lullo.” En *Annali di Scienze Religiose* v. 6, gener 2013. 103-145.
- Culianu, Ioan P. *Papers* [Box #, Folder #]. Chicago: Hannah Holborn Grey Special Collections Research Center, Biblioteca de la Universitat de Chicago.
- Culianu, Ioan P. “System and History.” *Incognita: International Journal for cognitive studies in the Humanities* I 1 (1990): 6-17.
- Culianu, Ioan P. “The late Repentance of Horemheb.” *Erato: Harvard Book Review* (1990): 15-16.
- Culianu, Ioan P. “Il Golem nasce dall’Alfabeto.” *Liber* 2 4 (1990): 11.
- Culianu, Ioan P. “The language of Creation.” *Exquisite Corpse* 9 1-4 (January-April 1991): 12-13.
- Culianu, Ioan P. *The Tree of Gnosis: Gnostic Mythology from Early Christianity to Modern Nihilism*. San Francisco: Harper Collins, 1992.
- Culianu, Ioan P. *Más allá de este mundo. Paraísos, purgatorios e infiernos: Un viaje a través de las culturas religiosas*. Madrid: Paidós, 1993.
- Culianu, Ioan P. *Experiencias del éxtasis*. Madrid: Paidós, 1994.
- Culianu, Ioan P. *Eros y magia en el Renacimiento*. Madrid: Siruela, 1999.
- Culianu-Petrescu, Thérèse. “Ioan Petru Culianu: A biography.” En Sorin Antohei ed. *Religions, Fiction and History*, vol. 1. Bucarest: Nemira, 2001. 25-57.
- Dumbrava, Daniela. “U. Bianchi e I.P. Culianu. Una stagione milanese della storia delle religioni.” En *International Journal of Religious Scholarship*. Annali di scienze religiose, Brepols, 2013.
- Eco, Umberto. *El péndulo de Foucault*. España: Bompiani-Lumen, 1989.
- Eco, Umberto. “La búsqueda de la lengua perfecta.” *CIC 4 Servicio de Publicaciones UCM* (1999): 133-147.
- Eco, Umberto. “Asesinato en Chicago.” En Ted Anton ed. *El caso del profesor Culianu*, 2000. 11-24.
- Eco, Umberto. *La memoria vegetal*. Barcelona: Lumen, 2021.
- Gayà, Jordi. *La teoria luliana de los correlativos. Historia de su formación conceptual*. Palma de Mallorca, 1979.
- Hames, Harvey. *Like Angels on Jacob’s Ladder: Abraham Abulafia, the Franciscans and Joachimism*. Albany: State University of New York Press, 2007.
- Hames, Harvey. *L’art de la conversió. El cristianisme i la càbala en el segle XIII*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2015.
- Idel, Moshe. “Ramon Lull and Ecstatic Kabbalah.” *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 51 (1988): 170-174.

- Idel, Moshe. “*Dignitates and Kavod: Two Theological concepts in Catalan Mysticism.*” *Studia Lulliana* 36 (1997): 69-78.
- Idel, Moshe. *El Golem. Tradiciones mágicas y místicas del judaísmo sobre la creación de un hombre artificial.* Madrid: Siruela, 2008.
- Idel, Moshe. *Estudios sobre la cábala en Cataluña.* Barcelona: Alpha Decay, 2016.
- Idel, Moshe. “Ioan P. Culianu and *Ars Combinatoria.*” *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 20 58 (Spring 2021): 3-17.
- Listes Pop, Adriana Dana. “Liminality in Ioan Petru Culianu’s short stories. On the Threshold within country and in exile.” En “Babes-Bolyai” University of Llujo-Napoca / GIDN/2 / Literature, 2015.
- Llibre de la creació*, edició i traducció de Manuel Forcano, Barcelona: Fragmenta, 2012.
- Millás Vallicrosa, José M^a. “Algunas relaciones entre la doctrina luliana y la Cábala.” *Sefarad* 18 (1958): 241-253.
- Moretti, Roberta. “La magia como ciencia de la imaginación en el trabajo de Ioan P. Culianu 1950-1991.” En Miguel A. Viceira Reina trad. *Archivo del Imaginario* 2 3 (enero-abril 2020): 41-51.
- Patapievici, R. H. “Ioan P. Culianu: A Mathesis Universalis.” En Sorin Antohi ed. *Religions, Fiction and History*, vol. 1, Bucarest: Nemira, 2001. 416-458.
- Planas Ferrer, Rosa. “El concepte d’aristòcracia espiritual en el Llibre Primer del Kuzari / Notion of spiritual aristocracy in the first book of Kuzari.” *Mirabilia* 9 (2009): 249-265.
- Planas Ferrer, Rosa. *Del Doctor Il·luminat al Doctor Fosc. De Ramon Llull al Doctor Faust.* Palma: Mallorca, José J. de Olañeta, 2017.